Káich Katalin

ZOMBOR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETÉBŐL (I.)

Az 1866. évi porosz–osztrák háború és az 1867-ben létrejött osztrák–magyar kiegyezés lényegében változtatta meg a Habsburg Birodalom nemzetközi helyzetét és belső államszerkezetét. Az előbbi események a nemzetközi politikai életben másodrendű hatalommá módosították az addig vezető nagyhatalommal rendelkező birodalmat, a kiegyezés pedig a birodalmat összetartó dinasztia abszolút uralmát törte meg, minthogy „a Monarchia belső szerkezetében kétközpontú dualisztikus, alkotmányos monarchia lett".[1] Mindkét lényegbeli változás döntő módon befolyásolta az elkövetkező évtizedek kül- és belpolitikai, gazdasági-társadalmi és kulturális életének alakulását az egész ország területén. A kiegyezéssel létrejött Osztrák–Magyar Monarchia határain belül 11 különböző nemzet élt, így nemzeti struktúráját tekintve eltért a nyugati nemzeti államoktól, mert függetlenül attól, hogy a 19. század második felében a kapitalizmus fejlődése lehetővé tette a gazdasági integrációt, a nyugati államokra jellemző egységes nemzeti fejlődés semmilyen körülmények között sem valósulhatott meg a soknemzetiségű birodalomban. „A legerősebb osztrák–németség csak negyedét, a magyarok alig több mint hatodát, a két uralkodó nemzet (tehát) együttesen is csak kisebbségét tette ki a birodalom lakosságának."[2]

A nagyhatalmak mindegyikének érdeke volt a másodrendű hatalommá degradálódott Monarchia fenntartása, mert ilyen formában hatalmi egyensúlyt teremtett Közép- és Kelet-Európában: megakadályozhatta a cári Oroszország balkáni terjedését és a Földközi-tengerre vezető szorosok elfoglalására irányuló törekvéseket. A nyugat-európai hatalmak fenntartással fogadták a 67-es kiegyezést. Rövidesen azonban bebizonyosodott, hogy a létrejött megoldás volt az egyedüli lehetőség arra, hogy a Habsburg Birodalom megtarthassa egységét és nagyhatalmi állását. A továbbiakban a Monarchia külpolitikájában is szükségszerű változás állt be: a nyugati aspirációk helyét a Balkán felé való orientálódás váltotta fel (lásd Bosznia és Hercegovina annexiója 1878-ban).

A belpolitikai szempontból létrejött változások is megfeleltek a korabeli európai hatalmi viszonyoknak. Ugyanis az 1848. évi forradalmak Európa-szerte megteremtették a magyar polgári átalakulás alapfeltételeit, de az európai burzsoázia nem vállalta a radikális változtatásokat, hanem kompromisszumot

kötött a feudalizmusból fennmaradt hatalmi tényezőkkel: reformok révén igyekezett elősegíteni a polgári és nemzeti átalakulást, kizárva a forradalmi néptömegeket a további folyamatokból. Lényegében ezért fogadhatta el a dualista kiegyezést is, mert a segítségével megvalósítható átalakulás „felülről, a vezető hatalmi tényezők megegyezése útján, antidemokratikus módon és tartalommal ment végbe".[3]

Mit is jelentett tulajdonképpen belpolitikai szempontból a 67-es kiegyezés? Az abszolutizmus hatalmi tényezői változatlanul fennmaradtak: döntő szereppel rendelkezett továbbra is a dinasztia, hatalmi pozíciója konzerválódott az udvarhű polgári és katonai magas rangú bürokrácia, valamint a feudális eredetű nagybirtokos osztály összefogásával. A soknemzetiségű Monarchia súlyos nemzeti problémáinak megoldására viszont ismételten nem teremtődtek meg a feltételek, mindössze annyi történt, hogy „az addig fiktive »nemzetek felett álló«" egységes birodalom „két nemzeti alapon szerveződő részállamra tagozódott".[4] Ez azt jelentette, hogy a hatalom jelentős része megoszlott az osztrák–német és a magyar uralkodó osztályok között, biztosította szupremációjukat az összbirodalomban élő többséget kitevő többi nemzet felett. Azzal viszont, hogy a Habsburg Birodalom polgári alkotmányos monarchiává alakult, megnyílt a lehetőség a folyamatos polgári átalakulásra.

„A polgári államszervezet létrehozásának legfontosabb és legkényesebb kérdése a közép- és alsó fokú közigazgatás polgári átalakítása, a megyerendszernek a parlamentáris felelős kormányzattal való összeegyeztetése volt."[5] A képviselőház 1867. március 8-i és 11-i felhatalmazása alapján az Andrássy-kormány elrendelte a törvényhatóságok újjászervezését, de mint ahogy magát a kiegyezés tényét beárnyékolta a félmegoldások, kompromisszumok tömkelege, ugyanúgy a törvényhatóságok visszaállítása sem zajlott le gyökeres változtatások jegyében. A kormány pl. rögtön a kezdetben elvonta a törvényhatóságoktól az adókivetés és az adókezelés hatáskörét, ily módon tartva fenn továbbra is az abszolutizmus adórendszerét. Törvényekkel szabályozták a törvényhatóságok önkormányzati és politikai jogait, amelyek biztosították a létrejött dualista rendszernek és társadalmi-politikai struktúráinak védelmét. A kormány nevezte ki az igen nagy hatalmi jogkörrel rendelkező főispánt, akit bármikor elmozdíthatott helyéről, ha tevékenységével nem a fennálló rendszer érdekét szolgálta, ugyanis a kormányt képviselő főispán intézkedési jogköre egyben azt jelentette, hogy hathatós eszközök álltak rendelkezésére a törvényhatóságok önkormányzati működésének felülről történő szabályozására. Törvények szabályozták a közigazgatás polgári átalakítását mégpedig oly módon, hogy messzemenően figyelembe vették a középnemesség és a jómódú polgárság érdekeit. Bevezették az ún. virilizmust – amely a magyar államszervezet sajátos intézménye volt Európában –, ami a legtöbb adót fizetők személyes képviseleti jogát jelentette, és ezzel gyakorlatilag meggátolták azt az egyébként természetes folyamatot, hogy a gazdasági növekedéssel párhuzamosan egyre szélesebb rétegek juthassanak választójogosultsághoz: azaz elősegítette a vagyonos, jómódú rétegek hegemóniáját, míg a városi kispolgárok és a falusi középparasztok részvételét a politikai életben majdnem teljes egészében lehe-

tetlenné tette. A rendszer szelleméből adódóan a birtoktalan munkásokat és szegényparasztokat kizárták mindennemű politikai jog gyakorlásából.

A röviden vázolt, sok ellentmondáson alapuló 67-es kiegyezés a nemzetiségi kérdés rendezését nem tudta megoldani még oly mértékben sem, hogy az a nemzetiségi elvárások szempontjából elfogadható alapokra épülhetett volna. Témánk megköveteli, hogy ezzel a kérdéskörrel behatóbban foglalkozzunk, hiszen a vegyes lakosságú megyeszékhely, Zombor kulturális életének alakulása sok tekintetben volt függvénye az 1868-ban meghozott nemzetiségi törvénynek (1868. XLIV. tc.).

Még a kiegyezés előtt a magyar politikai vezetők olyan álláspontra helyezkedtek, hogy a magyarországi nemzetiségek számára lehetővé kell tenni jogaik törvényes érvényesítését. Ennek eredményeképpen 1866 áprilisában az országgyűlés 40 tagú bizottságot választott, melynek feladata a nemzetiségi törvényjavaslat kidolgozása volt. Az ezzel kapcsolatos tényleges munkálatok elvégzését egy szűkebb albizottságra bízták. Mind a 40 tagú, mind pedig a szűkebb albizottságban több nemzetiségi képviselő is helyet kapott. A nemzetiségek a Monarchia föderatív-nemzeti átalakulásában bíztak, ellenezték a 67-es kiegyezést, mert az a magyar hegemónia megszilárdulásának alapkövét jelentette, s egyértelműen kiszolgáltatott helyzetbe hozta a nemzetiségeket.

A nemzetiségi albizottsághoz 1867 februárjában 26 román és szerb képviselő törvényjavaslatot nyújtott be „az országos nemzetiségeknek és nyelveknek Magyarországon leendő szabályozására és biztosítására". A javaslat 1. §-a kimondta, hogy „a magyarok, románok, szerbek, szlovákok, oroszok és németek egyenjogú országos nemzeteknek ismertetnek el, amelyek számára a nemzetiség és nyelv politikai egyenjogúsága az állam területi épségének és politikai egységének korlátai közt alaptörvényileg biztosíttatik".[6] Ezek szerint tehát a felsorolt hat országos nemzetiség számára azokban a vármegyékben és területeken, ahol többségben volt a nevezett nemzetiségek egyike, politikai és nyelvi önkormányzat biztosítását követelte ez a törvényjavaslat, hivatalos nyelvként a többség nyelvének elismerését irányozta elő, sőt második hivatalos nyelv használatát is kilátásba helyezte indokolt esetekben (összlakosság 20% másik kisebbség). A javaslatban megfogalmazást nyert az is, hogy a megyék és városok összes hatóságai saját hivatalos nyelvükön érintkezhessenek a felsőbb állami hatóságokkal. A törvényhozás és a központi hatóságok hivatalos nyelveként természetesen a magyar nyelv szerepelt, de ez nem zárta ki az említett nemzetiségek anyanyelven történő felszólalásainak lehetőségét az országgyűlésen és a központi hatóságok egyes osztályaiban.

Ott, ahol többségben élt a hat országos nemzet egyike, az iskolákban az oktatást a saját nemzeti nyelven kérték lebonyolítani, az ország történelme mellett követelték a saját nemzeti történelem tanításának kötelezővé tételét. Az országos egyetemeken nyelvi és irodalmi tanszékek felállítása mellett foglaltak állást a javasalttevők, mely majd biztosítja a hat országos nemzet nyelvén történő egyetemi továbbképzést, sőt „más tárgyakból is lehetővé kell tenni a nemzeti nyelveken történő vizsgázást".[7]

Az országos nemzetek jogai között szerepelt még a nemzeti társadalmi egyesületek, kulturális intézmények létesítése, saját zászlóhasználat nyilvános gyűléseken és nyilvános épületeken. A javaslat síkraszállt annak érdekében is, hogy a felsőházban, a központi hatóságoknál és minden kinevezéstől függő hivatalban megfelelő számú képviseletet biztosítsanak a nevezett nemzetiségek köréből.

A nemzetiségi képviselők javaslata tehát abból az alapelvből indult ki, hogy Magyarország területén (Erdélyt és Horvátországot kivéve) 6 egyenrangú nemzet létezik: a magyar, a román, a szerb, a szlovák, az orosz és a német, s mind a hatot kollektív jogi személyként kell elismerni. Az osztrákokkal kiegyezésre készülő korabeli magyar közvélemény azonban ezt a törvényjavaslatot elfogadhatatlannak tartotta, Magyarország feldarabolására irányuló törekvésnek, alkalmasnak arra, hogy lehetővé tegye a nemzetiségek elszakadását.

A nemzeti indulatoktól túlfűtött politikai hangulatnak nem esett áldozatul minden magyar vezető politikus. A liberálisabb érzelműek, közöttük elsősorban Eötvös és Deák figyelmeztették a magyarságot arra, hogy milyen veszélyekkel járhat a nemzetiségek elnyomása, az erőszakos hatalmi eszközök alkalmazása a magyar hegemónia megteremtése érdekében. Eötvös József többek között a következőket írta a nemzetiségi kérdésről: „A nemzetiségi kérdésnek megoldása . . . közös érdeke minden nemzetiségeknek, melynél nem egynek suprematiája vagy mesterséges elnyomása, hanem csak az lehet célunk, hogy minden e hazában lakó nemzetiségnek méltányos igényei a *lehetőségig* kielégítessenek . . . Az egyedüli út, mely a nemzetiségi kérdés megoldásához hazánkban nyílik, csak az egyéni szabadság teljes biztosításában kereshető."[8]

Eötvös szerint a nemzetiségek a helyhatósági autonómia keretében kell hogy érvényesítsék nemzeti nyelvüket és kultúrájukat, továbbfejlesszék azt. A magyar politikai vezetőség álláspontja – még a legjobbaké is – viszont az volt, hogy Magyarországról mint egységes államról gondolkodtak, melyben magától értetődően és kizárólag a magyarság kezében kell hogy összpontosuljon a gazdasági, kulturális és főleg a politikai vezető szerep. Ezek a körök nemhogy elutasítottak minden föderalizálásra való törekvést, hanem megkérdőjelezték a szűkebb körű területi autonómiát is. Kizártnak tartották a nemzetiségeknek mint kollektív jogi személyiségeknek elismerését. Nézeteik szerint a nemzeti kérdést a liberalizmus szellemében kell ugyan megoldani, de olyképpen, hogy biztosítani kell a nemzetiségi hovatartozás különbsége nélkül minden polgár számára az egyenjogúságot, beleértve a szabad nyelvhasználatot is. Az általuk így értelmezett liberalizmus figyelmen kívül hagyta azt a nagyon is lényeges történelmi szükségszerűséget, hogy a polgári átalakulás megvalósulásának fő követelményei között szerepel a nemzetté válás folyamata is.

Az előbbiekben ismertetett nézetek ellenére, megalakulása után a magyar kormány bizonyos jóindulattal és türelemmel igyekezett viszonyulni a nemzetiségi kérdéshez. Felfüggesztették az 1848. XVI. tc. rendelkezését, miszerint a megyék kizárólagos hivatalos nyelve a magyar. A nemzetiségek által lakott területeken engedélyezték a nemzetiségi nyelven történő megyei, városi, községi tanácskozást, jegyzőkönyv-vezetést. Mindazok a magasállású nemzetiségi

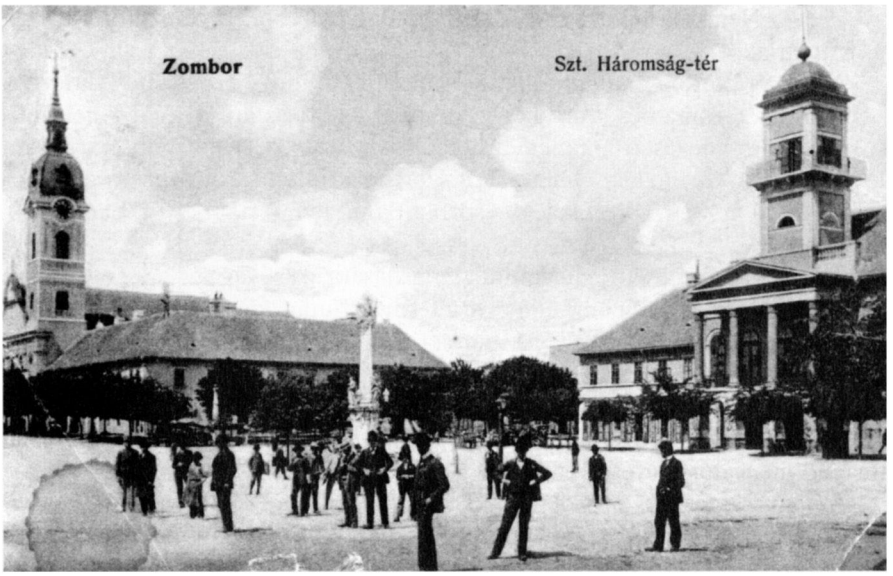

vezetők, akik az abszolutizmus idején alkalmazást nyertek a központi hatóságok intézményeiben, vagy a bírói karban, „egy ideig a magyar kormány alatt is állásukban maradtak".[9]

Az országgyűlés által 1866 áprilisában kinevezett nemzetiségi albizottság, 1867 júniusában értesítette megbízóját arról, hogy a nemzetiségi kérdés rendezéséről szóló javaslat elkészült. Értelmi szerzője Eötvös József volt, s az előterjesztés lényegében az ő elképzeléseit juttatta kifejezésre. A nyelvhasználat kérdésében a többségi elvre épült, de síkra kelt annak érdekében is, hogy minden egyén minden fórumon anyanyelvén szólalhasson fel. A községek, városok, törvényhatóságok az ügykezelési és a jegyzőkönyvi nyelvről közgyűlésen, szavazattöbbséggel döntenek, de 20%-nyi kisebbség esetében is biztosítani kell a kisebbségi nyelv használatát. Ez a rendelkezés lehetőséget nyújtott arra, hogy a magyar önkormányzat keretében politikai érvényesüléshez juttassa a nemzetiségi képviselőket. Ellentétben a már ismertetett nemzetiségi állásponttal, ez a javaslat kizárólag a magyar nyelvet ismerte el államnyelvként, ami azt jelentette, hogy a kommunikáció országgyűlés, központi hatóságok, megyék és a kormány között csak magyar nyelven történhet.

A nemzetiségi albizottság javaslatát elfogadhatatlannak tartotta mind a magyar, mind pedig a nemzetiségi közvélemény. Különösen a nemzetiségi területek magyar birtokos rétege tiltakozott a javaslat elfogadása ellen, miután a kiegyezés révén látta biztosítottnak „gazdasági és politikai hegemóniáját a soknemzetiségű ország egész területe, valamennyi népe felett. A nem magyar többségű megyék magyar nemességét »aggodalomba ejté az országgyűlési választmány által igen széles alapra fektetett nemzetiségi törvényjavaslat«, amely – véleményük szerint – a megyéket »kivetkőztetné a magyar nemzeti jellegük-

ből«" . . . „Nemzetiségi ürügyek alatt hazánk feldarabolása céloztatik" – írták a szatmáriak.[10]

Az ismertetettek alapján tehát megállapítható, hogy heves vitát váltott ki nemcsak a 26 román és szerb képviselő által beterjesztett javaslat a nemzetiségi kérdés rendezéséről, hanem a liberális vezetők kis csoportjának elképzelése sem talált termékeny talajra, sőt szembekerültek „a birtokos osztály türelmetlen, a magyar szupremációt csorbítatlanul fenntartani akaró nacionalista többségével".[11]

A törvényjavaslat érdemleges megtárgyalására, a szöveg végleges megfogalmazására több mint egy év után került sor. Miután kisebbségben maradtak azok, akik a nemzetiségi kérdést demokratikusabb, liberálisabb elgondolások alapján kívánták rendezni. A bizottság által újra átdolgozott törvényjavaslatban már egyértelműen kifejezésre jutott a magyar birtokososztály többségének érdeke: törvényileg fogalmazódott meg a magyar szupremácia minden téren történő megvalósíthatósága.

A nemzetiségi törvényt (1868: XLIV. tc.) végül is 1868 novemberében vitatták meg. Az Eötvös eszméit tükröző eredeti albizottsági törvényjavaslat és a vita tárgyát képező új javaslat merőben eltért egymástól. A törvényhatóságok hivatalos nyelveként a magyart irányozta elő. Ha a törvényhatósági képviselő-testület tagjainak egyötöde óhajtja, a jegyzőkönyvek vezetése a magyar mellett nemzetiségi nyelven is megtörténhet. A magyar államnyelv mellett kivételes esetekben a kisebbségi nyelvet is használhatták a jegyzőkönyv vezetéséhez a belső ügykezelésben. A hatóságok magatartását a fenti kérdésben nem *kötelességszerűen* szabályozták, hanem mint *lehetőséget* említették. Ily módon elsikkadt a nemzetiségek egyenjogúságának kötelező, törvénycikk által, egyértelműen kimondott érvényesítése.

Eötvös megfogalmazásában a nyelvhasználat kérdése egyéneken, községeken, törvényhatóságokon keresztül egészen az állami központi szervekig nyert megfogalmazást, tehát alulról felfelé építkezett. E ponton ellentétbe került a liberális táboron belüli társának, Deák Ferencnek a nézetével is, ami fényt derít az e kis csoportbeli nézeteltérésekre is. Deák, a fölzaklatott magyar politikai közvélemény nyomásának engedve, módosította nézeteit ebben a sorsdöntőnek nevezhető kérdésben. A képviselői vita első fölszólalójaként két fontos alapelvet fogalmazott meg. „Az én meggyőződésem az, hogy Magyarországban egy politikai nemzet létezik: az egységes, oszthatatlan magyar nemzet, melynek a hon minden polgára, bármi nemzetiséghez tartozzék, egyenjogú tagja. A másik, amit tartok és hiszek: hogy ezen egyenjogúságot csak az országban dívó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve, s erre nézve is csak annyiban lehet külön szabályok alá vonni, amennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat lehetősége, czélszerűsége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé teszi. . . . A nemzet említett politikai egységénél fogva az, a mi az állam összes nevében történik, nem történhetik többféle nyelven: annak az állam nyelvén, magyar nyelven kell történnie."[12]

Deák javaslata tehát arra irányult, hogy törvény mondja ki a magyar nyelv államnyelvi rangra emelését. A nyelvhasználat kérdésében álláspontja, Eöt-

vöstől eltérően, felülről lefelé (az állam központi szervei, törvényhatóságok, községek, egyének) nyert megfogalmazást. Kimondta: nem idegenkedik attól a gondolattól, hogy tág teret adjon a törvény az egyenjogúság gyakorlásában *„lefelé"*, azaz a megyékben, törvényhatóságokban, községekben, az egyházaknál, s természetesen az igazságszolgáltatásban, az alsóbb bíróságokban.

A nemzetiségi képviselők, közöttük Svetozar Miletić is, hevesen támadták a központi bizottság és Deák javaslatát. Mindaddig, amíg a nemzetiségeket nem ismerik el politikai tényezőként, nem lehet beszélni a nemzetiségek egyenjogúságáról sem. Miletić emlékeztetett arra is, hogy Magyarország esetében nem lehet a nyelvileg egységes nyugat-európai nemzeti államok mintájára elvégezni az államszervezést. „A több nemzetiségű államnál kell hogy az minden nemzetiségek jellegét magán viselje, hacsak nem akarja, hogy a nemzetiségek elemeit feloldó elemekké tegye. Ezen jelleg két módon nyerhet politikai kifejezést: az állami föderációban, . . . vagy az állami szervezet azon rétegében, amely . . . az ún. önkormányzat körébe esik."[13]

A nemzetiségi képviselők kitartottak egységes álláspontjaik mellett, miszerint a szűkebb Magyarországban (Erdélyt és Horvátországot kivéve) a municipális szerkezet keretében kell megvalósítani a nemzetiségek esetében az önkormányzatot.

Az ismertetett álláspontok képviselői között egyre hevesebbé váltak a viták. Tisza Kálmán a fennálló nyelvi törvények kíméletlen végrehajtásával fenyegetőzött, végül is Deák javaslatát fogadta el a Képviselőház, 24 nemzetiségi képviselő pedig tiltakozása jeléül elhagyta az üléstermet. Az ily módon meghozott nemzetiségi törvény legnagyobb fogyatékossága az volt, hogy a nemzetiségek nyelvhasználati jogaira vonatkozó rendelkezéseket nem fogalmazta meg egyértelműen, rengeteg lehetőséget biztosított azok megsértésére, ugyan-

akkor semmilyen biztosítékot nem tartalmazott a nyomán felmerülő sérelmek orvoslására. A végleges szöveg számos kibúvóra adott alkalmat, szubjektív tényezőkre bízta a nemzetiségek egyenjogúságának érvényesítését, a hatóságok és magánfelek érintkezésének, az állami iskolák oktatási nyelvének kérdésében, sőt a nemzetiségi tisztviselők alkalmazásának kérdésében is. Mindebből következik, hogy a látszólag liberális 1868. évi nemzetiségi törvény az elkövetkező évtizedek gyakorlatában nem érvényesülhetett még olyan mértékben sem, mint ahogyan azt a javaslattevő Deák Ferenc és a megszavazó képviselők elvárták. A későbbi magyar kormányok, melyeknek politikájában mind nagyobb teret nyertek a türelmetlen, egyre agresszívabb, az egységes magyar nemzet elvéből kiinduló nacionalista törekvések, melyek kétségbe vonták és megkérdőjelezték a nemzetiségek kulturális törekvéseinek létjogosultságát is, minden alkalmat megragadtak arra, hogy a nemzetiségi törvényben minimálisra redukált jogok alkalmazását is lehetetlenné tegyék. Ez a nemzetiségek iránti magatartás, valamint a 67-es kiegyezés s a Monarchia fenntartásának majd minden vitális kérdésében kompromisszumokra épülő szerkezete vezetett oda, hogy az általános világégésben a sorozatos jogtalanságok által létrejött feszültség a dualista rendszer felbomlását eredményezte.

Amikor Zombor szab. kir. város 1867 és 1918 közötti művelődéstörténetének feltérképezésére vállalkozunk, ismernünk kell azokat az állítólagos lehetőségeket, amelyeket az 1868-ban meghozott nemzetiségi törvény írt elő. Rendelkezéseiben megfogalmazást nyert többek között a szabad nyelvhasználat érvényesítése, mégpedig „az egyházaknak az egyházközségek, a felsőbb egyházi hatóságok és az egyházi bíróságok szintjén egyaránt". A törvény kimondta, hogy „bármely nemzetiségű állampolgárnak jogában áll közművelődési, tudományos, művészeti és gazdasági egyesületeket, társulatokat és intézményeket létesíteni, s azok nyelvét szabadon meghatározni".[14] A községeknek, egyházközösségeknek és magánszemélyeknek jogában állt az általuk alapított és fenntartott iskolák oktatási nyelvéről dönteni. Az állam által létesített alsófokú és középfokú oktatási intézmények esetében pedig úgy rendelkezett, hogy „az állami tanintézetekben köteles (az állam) a *lehetőségig* gondoskodni arról, hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegben együttélő polgárai az általuk lakott vidékek közelében anyanyelvükön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik".[15] E 17. megfogalmazásából konkrétan felismerhető a rendelkezés kijátszására nyíló lehetőség, mert nem azt írta elő egyértelműen, hogy az állam köteles a nemzetiségi területeken az érdekelt nemzetiség anyanyelvén megszervezni az oktatást, hanem csak a „lehetőségig" való gondoskodást irányozta elő. Ez pedig azt jelentette, hogy szubjektív megítélés függvényeként kezelte a kérdést, ahelyett, hogy az objektív követelmények kielégítését tette volna kötelezővé.

A 27. § kimondta, hogy „valakinek a nemzetisége ezután sem tekinthető az országban létező bármely hivatalra vagy méltóságra való emelkedés akadályául. Sőt inkább az államkormány gondoskodni fog, hogy az országos bírói és közigazgatási hivatalokra, s különösen a főispánságokra a különböző nemze-

tiségekből a szükséges nyelveken jártas s másként is alkalmas személyek a lehetőségig alkalmaztassanak."[16]

Függetlenül attól, hogy az 1868-ban meghozott nemzetiségi törvény korántsem tett eleget a nemzetiségek elvárásainak, a liberális jelleget nem lehet tőle elvitatni. Állításunk bizonyításaként hadd említsünk csak annyit, hogy a későbbiek során, amikor a magyar vezető réteg mind elkeseredettebb harcot vívott az egységes magyar politikai nemzet megteremtéséért, és minden eszközt felhasznált a nemzetiségek maradéktalan beolvasztására, a kormányhű nemzetiségi képviselők egy része gyakran éppen e törvény végrehajtását követelte a nemzetiségek ellen irányuló nacionalista törekvések megakadályozására.

*

Zombor művelődéstörténeti viszonyainak alakulására egyfelől a kiegyezéssel létrejött országos viszonyok hatottak, másfelől meghatározó jellegű volt a város geográfiai helyzete, történelmi és kulturális múltja, etnikai összetétele, valamint az országos rendezés nyomán kialakuló társadalompolitikai és gazdasági helyzet létrejötte. Bács-Bodrog vármegye központjában, különösen a 19. századtól kezdve, érezhető volt az itt élő polgárok azon törekvése, hogy ne csak adminisztratív központként működjön a megyeszékhely, hanem vezető hely illesse meg a politikai életben, gazdasági körülményeinek mind szerteágazóbb továbbfejlesztésében, és természetesen igény támadt egy valóságos művelődési központ létrehozására is. A megyeszékhelyi státus elnyerésével rohamosan megnőtt a lakosság száma. Míg 1773-ban 9776 lakosa volt a városnak, 1818-ban már 19 439-re emelkedett a létszám. Az összlakosság többségét a szerbek és bunyevácok (horvátok) alkották. Közvetlenül 1848 előtt jelentékenyen megnövekedett a magyar ajkú lakosság száma, s 1867-től kezdve ismét

a magyarság létszámának lassú, de állandó növekedése figyelhető meg. Még az 1900. évi statisztikai adatok alapján is (amikor pedig minden eszköz a magyarosítás szolgálatában állott: a gimnáziumban pl. 1903-tól csak magyar nyelven folyt tanítás és csak a majd egy évszázados múlttal rendelkező szerb tanítóképző tette lehetővé a szerb nyelven történő oktatást), a 29 609 lakosú Zomborban 11 927 szerb, 5770 bunyevác (horvát) és csak 9297 magyar élt. A magyarul beszélők száma nem haladta meg az ötven százalékot.[17]

A kultúrateremtés igénye a városban mindig nemzeti alapokról indult, a nemzeti megosztottság viszont nem kedvezett egy erőteljes, jelentős eredményeket is felmutatható kulturális mozgalom kialakulásának. A 19. század első felében volt is némi lehetőség arra, hogy a szerb nemzeti kultúra letéteményese legyen a város, s valószínűleg ez meg is történik, ha az 1849/50-ben tervezett Szerb Nemzeti Színház alapját Zomborban sikerül megvetni, de a Matica srpska Újvidékre való költözése lényegében már e várost jelölte ki az egyre jobban izmosodó szerb kultúra székhelyéül. Ha viszont a 19. század második felében kialakuló körülményeket vesszük figyelembe, amikor a magyar kultúrtörekvések kibontakoztatásán volt a hangsúly, meg kell állapítanunk azt, hogy az óhajtott célok megvalósítására nem voltak meg a feltételek Zomborban, mert a megyeszékhely sohasem volt annyira magyar jellegű, hogy egy esetleges Bács-Bodrog megyei magyar művelődési központ legyen, amely színvonalban megközelíthette volna a magyarországi vidéki kultúrközpontok bármelyikét.

Amikor Zombor művelődéstörténeti szerepének helyét igyekszünk kijelölni, mind a kiegyezés utáni magyar, mind pedig szerb vonatkozásban, meg kell állapítanunk, hogy a két nemzeti kultúra vonatkozásában nem születtek olyan eredmények, amelyek túlmutattak volna a provincializmuson. Ezen belül a hagyományőrző jelleget természetesen nem lehet elvitatni a két nemzeti kultúra számos helybeli ápolójától sem. E tényszerű megállapítás nem kérdőjelezhető meg annak tudatában sem, hogy a századfordulón olyan íróegyéniségek éltek Zomborban, mint Laza Kostić vagy Gozsdu Elek, hogy innen indult útjára a szerb irodalom ma már klasszikusa, Veljko Petrović, vagy a magyar nyelvészet kimagasló alakja, Bárczi Géza, hogy ebben a városban tanult Papp Dániel, Isidora Sekulić és Jovan I. Dučić. Az itt születettek és itt tanultak tehát, útravalóul, az alapozó tudást Zombor tanintézeteiből kapták.

Mint látni fogjuk az elkövetkezőkben, csak azok az intézmények és azok az egyének értek el a provincializmuson is túlmutató eredményeket, amelyek és akik az általános műveltség mind szélesebb körű megalapozásán és térhódításán fáradoztak, amelyeknek és akiknek kulturális törekvése túlnőtt a nemzeti szempontok elsődleges érvényesítésén, de ugyanakkor az általánosat szolgálva, magán viselte a nemzeti jelleget. És túlnőtt a provincializmuson azoknak a számos helybeli értelmiségieknek a tevékenysége, akik koruk hivatalos nemzetiségellenes politikáját meghazudtolva, irodalmi és irodalomtörténeti munkálkodásuk feladatául a kapcsolatteremtést tűzték ki.

Az általános műveltséget megalapozó intézmények között kell megemlítenünk a könyvtárat, a Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulatot, az 1882-ben felépített színházat, a századfordulón megalapított Szabad Lyceumi Egyesüle-

tet. Tágabb értelemben ide sorolhatók a nemzeti jellegű tanintézetek közül a szerb tanítóképző, a 19. század utolsó harmadában megnyitott főgimnázium és felső kereskedelmi iskola is. Az általános és egyben nemzeti jellegű művelődést tette lehetővé a *Golub* című ifjúsági lap, a *Bácska* és a *Zombor és Vidéke* tárcarovata is, mely ezen felül még a délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok ápolóinak munkásságát is rögzítette egy olyan korban, amikor az egyre jobban elmérgesedő politikai szituáció mind kevésbé kedvezett az ilyen jellegű tevékenységnek. Az egyre gyarapodó egyéni és intézményes kiadótevékenységet sem szabad mellőznünk akkor, amikor Zombor művelődéstörténetének sokrétűségben és eredményekben igen gazdag periódusáról, az 1867 és 1918 közötti időszakról igyekszünk minél reálisabb képet festeni.

Ismeretes tény, hogy „az 1867-ben megkötött osztrák–magyar kiegyezés bizonyos politikai nyugalmat, jelentős gazdasági fellendülést, tehát a szó teljes értelmében vett konszolidációt teremtett".[18] Ennek a konszolidáció teremtette légkörnek viszonylagos nyugalmi helyzete uralkodott Zomborban a 20. század elejéig, melyet a lappangó nemzeti ellentétek nem túl gyakori, rövid ideig tartó kirobbanásai zavartak meg időnként. A kifejezett állásfoglalásra kényszerítő politikai események legtöbbször a város határain túl bonyolódtak le, s lecsapódásuk csak erejevesztetten éreztette hatását, bolygatta meg a kompromisszumokra épülő helybeli viszonyokat. Az egymás mellett élés ténye és az ebből fakadó egymásrautaltság tudata eleve gátat emelt az egymás közötti viszonyok megváltoztatására irányuló törekvéseknek.

Az 1845-ben megalakított Szerb Olvasókör (Čitaonica) tevékenységére a tárgyalt korszakban meghatározóan kihatott a tőkés fejlődés, „amelybe a szerblakta dél-magyarországi területek viszonylag korán és erőteljesen bekapcsolódtak", s melynek következménye a szerb polgárság differenciálódása

lett.[19] A Szerb Nemzeti Liberális Párt (Srpska narodna slobodoumna stranka) felbomlása, mely Svetozar Miletić visszavonulásával kezdődött, ebben az Olvasókörben is éreztette hatását. A nagykikindai konferenciát megelőző budapesti tanácskozáson Nika Grujić és dr. Stevan Kronić vettek részt. Ezt az előzetes ülést azért hívták össze, hogy megvitassák annak lehetőségét, miképpen illeszkedhet be a szerb földbirtokos réteg és gazdag polgárság a dualista rendszerbe. Lényegében ez a magyar polgári társadalomba való aktív beilleszkedést jelentette volna, és az ily módon lehetségessé váló érvényesülést. A két küldött, miután megismerkedett a konferencia céljaival, melyekkel nem értett egyet, eltávozott az ülésről. A Szerb Nemzeti Liberális Párt tagjainak Zomborban megtartott tanácskozásán a mindig is Miletić politikáját ellenző Nika Maksimović igyekezett meggyőzni a részvevőket az újonnan kidolgozott program célszerűségéről, de a többség nem értett egyet nézeteivel és olyan döntés született, hogy a zomboriak nem képviseltetik magukat a nagykikindai értekezleten. Mindenesetre tény az, hogy ez az értekezlet a párton belüli megosztottsághoz vezetett Zomborban is. A beilleszkedést igenlő, a „notabilitások"-nak (notabiliteti) nevezett tábor Nagykikindán 1884-ben önálló pártot alakított, mely mindenben a kormánypártot támogatta, elismerte a kiegyezést, s cserébe csak a nemzetiségi törvény végrehajtását, valamint a szerb egyházi önkormányzat tiszteletben tartását kívánta. A Nika Maksimović köré csoportosuló olvasóköri tagok ebben a szellemben tevékenykedtek, a nagykikindai konferencián való részvétel ellenzői viszont a liberális szárnyhoz tartoztak. A liberális pártban is bekövetkezett azonban a differenciálódás, előtérbe került a radikális szárny, amely az 1869. január 28-i nagybecskereki konferencia programját igyekezett kibővíteni, mégpedig szociális-demokratikus szellemben, a kispolgárság és a tehetősebb parasztság igényeinek és érdekeinek figyelembevételével. Miletić *Zastavá*jának szerkesztője 1885-ben a radikális Jaša Tomić lett, az eredeti programhoz ragaszkodók Mihajlo Polit-Desančić és lapja, a *Branik* köré tömörültek.

A Szerb Olvasókör tagjainak többsége az óliberális szárnyhoz tartozott. Az évben, amikor Nagykikindán megalakították a notabilitások pártját, a *Zastava* szerkesztése is az ő kezükbe került, s a miletići eszmékkel szöges ellentétben álló nézetek szócsövévé vált. A Szerb Olvasókör 28 alapító tagja rendkívüli ülés összehívását szorgalmazta, melyre 1884. május 20-án került sor. A 28 alapító tag nevében Nika Grujić olvasta fel azt a beadványt, melynek készítői arra kérték a tagokat, szüntessék be a *Zastavára* való előfizetést, mivel a lap „kijátszotta a mi régi szerb nemzeti pártunkat".[20] A vitában felszólalók többsége arra az álláspontra helyezkedett, hogy a lapra való előfizetést mindaddig fel kell függeszteni, amíg annak szerkesztője Toša Bekić. Négyen szavaztak a javaslat ellen. Közöttük volt Nika Maksimović testvére, Konstantin is.[21] E négy tag képviselte tulajdonképpen a notabilitások irányvonalát az Olvasókörben, a többséget mégis a liberálisok alkották, ami az 1885. évi restaurációs közgyűlésen is nyilvánvalóvá vált. Az elnököt ugyanis e tábor tagjai közül választották meg a kereskedő Sima Bikar személyében. Ez politikai vereséget is jelentett egyben az évtizedeken át monopolhelyzetben levő csoport számára, mely a

város politikai és társadalmi életében a sznobizmuson és családi összeköttetéseken alapuló együvétartozás címén az ún. városi arisztokráciát alkotta.[22] Az elszenvedett vereség után e réteg képviselői kivonultak az Olvasókörből, és a bojkott jeléül a Magyar Olvasókör tagjai közé vették fel magukat.

Ezek után vége-hossza nem volt az Olvasókörben a tagok közötti nézeteltérésekből fakadó összetűzéseknek. A nézeteltérések gyökereit a politikai differenciálódásban kell keresni, és nem magyarázhatók a szerbek hirtelentermészetűségével, szenvedélyességével és vérmességével, mint ahogyan az elnök, Ljubomir Rajić kifejtette az 1892. november 30-án megtartott közgyűlésen. A radikálisok és liberálisok közötti frakcióharc természetesen az Olvasókör tagjainak viszonyán is éreztette hatását. Mivel azonban a tagok többsége mégiscsak a helybeli burzsoázia képviselőiből és a hozzájuk hasonuló értelmiségi rétegből tevődött össze, nem kell csodálkoznunk azon, hogy Stevan Jović, a *Zastava* egykori főszerkesztője, Drakulić Paja zombori országgyűlési képviselővel támadt vitája kapcsán a következőket írta a *Stražá*ban: „Senki se higyje, hogy a zombori Olvasókörben a politika miatt borzalmas dolgok történnek. Csak úgy mellékesen jegyzem meg, hogy a zombori Olvasókör tagjainak többsége ha netán politizál is, azt privát teszi (semmiképpen sem az Olvasókörben), hiszen az elmúlt országgyűlési képviselő-választásokon a kormánypárti képviselőre szavazott . . . Különben, ha a Zomborban uralmon levő kormányhatalom az eddigiek során arra a meggyőződésre jutott volna, hogy az Olvasókör politikai egyesületté vált, föltételezem, hogy intézkedései révén véget vetett volna az Olvasókör ezirányú tevékenységének."[23]

Hogy mennyire igaza volt Stevan Jovićnak, amikor az Olvasókör tagjainak politikai hovatartozásáról megállapította, hogy az az államra nézve nem veszélyes, mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy az Olvasókör 50 éves

jubileumának megünneplése után nyilvánvalóvá vált az erőviszonyok differenciáltsága, mégpedig nem a radikális nézeteket vallók javára. A notabilitások gazdasági érdekeltségeit védelmezők kerültek túlsúlyba, hiszen a további működésre vonatkozó irányelvek érvényesítését az elnökké választott földbirtokos, Apponyi-pártot támogató Stevan Kronić és a köréje csoportosuló tagok határozták meg. Ennek egyenes következménye az volt, hogy az Olvasókör a továbbiak során föladta a szerbek önkormányzati jogaiért folytatott harcot, 1901-ben messzemenően támogatta az újonnan választott főispán, Latinovits Pál kinevezését, 1902-ben pedig a Kossuth-ünnepség alkalmából támogatta azt a javaslatot, hogy szobrot állítsanak Damjanich Jánosnak, akit a szerb közvélemény árulónak tartott. A tagság egy része távolmaradásával fejezte ki elégedetlenségét, ami az Olvasókör anyagi helyzetének alakulására is kedvezőtlenül hatott. A *Sloga* ezzel kapcsolatban pl. 1910-ben a következőket írta: „Po pročitanju izveštaja dobili smo impresiju, da kruženje krvi u Čitaonici biva s godine u godinu sve tromije kao u organizmu koji stari. Čitaonica kao da nije više centar srpske društvenosti u Somboru. Ona više nema one privlačne snage, koju je negda imala, jer ima dosta članova koji prodju mimo nje kao pored turskog groblja, pa idu pod tudj krov, da se tamo razonode od dnevnih briga i poslova . . . Kod nas mnogi Čitaonicu upotrebljavaju kao jeftiniju kavanu . . ."[24]

Az Olvasókör hangadó tagjainak elkötelezettsége a magyar kormány és annak politikája iránt tehát nyilvánvalóvá vált a 20. század elejére. Laza Kostić 1901-ben történt elnökké választása sem változtatott ezen a tényen. Az Olvasókör monográfiájának írója, Radivoj Plavšić is megállapította: annyi történt csupán, hogy az 1902. évi költségvetés az addigiaknál nagyobb összeget különített el újság- és könyvvásárlásra. Ettől az időtől kezdve egészen az első világháborúig évente 45–50 különböző szerb, horvát, magyar és német nyelvű napi- és hetilapot, folyóiratot szereztek be az olvasóköri könyvtár számára.

A belgrádi Szerb Királyi Akadémia (Srpska kraljevska akademija) 1902-től rendszeresen ellátta kiadványaival az Olvasókört. Az egyetemes szerb kultúra szempontjából az 1903. esztendőnek (Branko Radičević halálának 50. évfordulója) volt jelentősége. A zombori Olvasókör október folyamán alkalmi műsorral adózott a nagy szerb költő emlékének és a karlócai szobor leleplezésén is képviseltette magát Laza Kostić és Stefan Ilkić személyében.

Függetlenül a társadalompolitikai tevékenységben tapasztalható érdektelen magatartástól, a 20. század elején is történtek kísérletek arra, hogy kulturális, de politikai szempontból is az Olvasókör életét az akkori társadalmi szükségleteknek megfelelően mozgalmasabbá tegyék. E tekintetben a kezdeményezés a fiatalok részéről történt, elsősorban Stefan Ilkić és dr. Joca Lalošević igyekezete fémjelezte ezeket a törekvéseket. Többek között népegyetem (Narodni univerzitet) alakítását javasolták az Olvasókörnek, amely alkalmat nyújt majd minden szerb érdeklődőnek a város kulturális életében való tevékenyebb részvételre. Véleményünk szerint is, a zombori szerb polgárok igényelték az ilyen jellegű tevékenységet, hiszen a magyar nyelven működő Szabad Líceumi Egyesület által rendezett előadóestéknek gyakran számos szerb

hallgatója is volt, sőt 1903-ban, éppen Joca Lalošević tartott sikeres előadást a görögkeleti egyházi ének történeti fejlődéséről. Az eszme népszerűsítése érdekében a helybeli *Slogá*ban is cikkeztek a javaslattevők, sajnos, eredménytelenül. A szerb nyelvű népegyetemi előadások szervezésére valóban alkalmas lett volna az Olvasókör, s szinte érthetetlen, miért nem valósulhatott meg a fiatalok elképzelése, annál inkább, mert a Szerb Olvasókör keretében megvolt a lehetősége annak, hogy az érvényben levő, sokat támadott és kifogásolt nemzetiségi törvény által szavatolt jogok alapján szerb nyelven szervezték meg az érdeklődő polgárság nemzeti és általános művelődésére irányuló tevékenységet. Mindössze annyi történt, hogy a Devojačko kolo és a Trgovačko kolo az Olvasókör helyiségeiben tartotta meg rendezvényeit 1907 és 1914 között.[25]

Az Olvasókör társadalompolitikai és művelődési szerepét 1867 és 1918 között lényegében két folyamat határozta meg: a tagok politikai differenciálódásának folyamata, amely a szerb polgárság gazdasági érdekeltségének függvényeként jelentkezett, és mint ilyen óhatatlanul a beilleszkedéshez vezetett. A második korszak a differenciálódást követő éveket öleli fel egészen az első világháborúig, amit a beilleszkedett erők dominanciája jellemzett, s melynek következménye a szerb nemzeti törekvésekért folytatott harc stagnációja volt. A differenciálódás folyamatának kezdetén néhány jelentős társadalompolitikai és művelődési tevékenység megszervezésének színhelye volt az Olvasókör jótékonysági akciók formájában. Gyűjtést szerveztek az újvidéki Szerb Nemzeti Színház anyagi megsegítésére, a színház vendégszereplésekor pedig igyekeztek mind nagyobb számú bérletet biztosítani. Gyűjtéssel igyekeztek segíteni a helybeli szegényebb sorsú szerb tanulók, valamint az 1869-ben elfojtott Boka Kotorska-i felkelők helyzetén is (ugušeni ustanak Bokeljaca). Az újvidéki Szerb Népnyomda (Srpska narodna štamparija) számára harmincszor 50

forintos befizetést biztosítottak a tagok, de segítették 1876-ban a hercegovinai felkelést, 1876 és 1878 között pedig a szerb–török háborút. Az anyagi támogatáson kívül több zombori, az Olvasókör néhány tagjával együtt részt vett a háborúban, ezért 1879-ben bűnvádi eljárást indítottak néhányuk ellen. A felbolydult közvélemény hatására és Ferenc József november 22-i rendelete értelmében azonban megszüntették az eljárást. Az 1896. évi szerbiai és boszniai árvízkárosultak megsegítésében is kivette részét az Olvasókör.

A város gazdasági életének fellendülése a nyolcvanas években éreztette hatását. Ennek köszönhetően 1882. május 25-én megvetették a felépítendő Szerb Olvasókör otthonának alapját. A 34 543 forint értékű épületet még az év decemberében felszerelték.[26]

Az Olvasókörnek a város művelődési életében betöltött, eredményekben gazdag részvétele mindinkább lelassult. A nemzeti egyenjogúságért folytatott küzdelmet a Szerb Nemzeti Liberális Párton belüli frakcióharc váltotta fel, a nemzeti törekvések nagy részét feladta az Olvasókör tagjainak jelentős hányada is, azért, hogy a kompromisszumokra épülő, uralmi osztályérdekeltségű csoporton belül megtarthassa és megszilárdíthassa azokat a vezető pozíciókat, amelyeket a nemzeti ügy elárulása révén sikerült megszereznie.

A magyar nemzeti művelődés otthonának tekintették az 1844-ben megalakított Magyar Olvasókört, melynek legtevékenyebb korszaka a Bach-féle abszolutizmus idejétől a kiegyezésig tartott. Elsősorban politikai tevékenységről volt szó és nem művelődési célok megvalósításáról, mint ahogyan az alapszabályok hangoztatták. A helybeli nemzeti ellenállás megszervezésére törekedtek a tagok. A kormányellenes szervezkedést 1860 májusában megtorló intézkedések követték. Aszt Nándort néhány társával együtt Josefstadtba hurcolták. Közvetlenül a kiegyezés előtti években a zombori szerb és magyar vezető réteg együttesen igyekezett fellépni a függetlenségért, alkotmányosságért és parlamentarizmusért folytatott küzdelemben. Ennek szellemében megélénkült a két olvasókör közötti kommunikáció, s habár bizonyos fenntartásokkal, de egészen addig tartott, amíg a dualista rendszer létre nem jött. A város polgárainak közös érdeke magyar nemzeti érdekké redukálódott, melynek érvényesítését az elkövetkezőkben a kiegyezés teremtette politikai és gazdasági konszolidáció biztosította. A Magyar Olvasókör meghirdetett művelődési programja tulajdonképpen paravánul szolgált a politikai célok megvalósításáért folytatott küzdelemben. Az effajta tevékenység mindinkább tárgytalanná vált, a város művelődési életének lebonyolítását pedig más típusú intézmények létesítése tette lehetővé. A magyar nemzeti művelődés igényét, miután annak helyzete már nem volt veszélyeztetett, az általános művelődés igénye váltotta fel. A Magyar Olvasókör meghatározó jellegű politikai orientáltsága felett elszállt az idő. Az általa 1844 és 1867 között betöltött politikai funkció érvénytelenné vált. Ennek eredményeképpen a város társadalmi életének perifériájára szorult az Olvasókör: társas összejövetelek színhelye lett 1918-ig. Mindössze egyetlenegyszer sikerült kézbe venni a város művelődési életének egyik kulcsfontosságú kérdésében a kezdeményező szerepét. Az 1879. április 6-i

közgyűlésen konkrét indítvány formájában szorgalmazták a városi színház felépítését, s a tervek három éven belül valóra váltak.[27]

A város polgárainak általános művelődését elősegítő intézmények sorában az 1859. szeptember 19-én megalakult Városi Könyvtárt kell elsőként megemlíteni, függetlenül attól, hogy működésében 1918-ig bizonyos nemzeti tendenciák (előbb német, majd magyar) érvényesítését érhetjük tetten. Alapítójának, Bieliczky Károly városi hivatalnoknak, a könyvtártörténet írója, Radivoj Plavšić az apolitikusságot rója fel, nem kisebbítve természetesen érdemeit sem. Az apolitikus magatartás magában véve elítélendő jelenség lehet, de ha konkrét társadalompolitikai kontextusban vizsgáljuk, pozitív előjelűvé válhat. Tény az, hogy Bieliczky, amikor megalapozta könyvtárát, elsősorban a köz nevelését tartotta szem előtt, s mindvégig kitartott politikamentes törekvéseiben. Ennek köszönhető, hogy már a kezdet kezdetén elhatárolta magát attól a nép művelődését elősegítő bécsi egyesülettől (Bečko udruženje za širenje štampanih dela radi narodnog obrazovanja), melynek 1856 decemberében segítségét kérte: hamarosan világossá vált előtte ugyanis, hogy ez az egyesület Bécs elnémetesítő politikájának szolgálatában áll, a közművelődést csupán a germanizáció függvényeként kezeli, tagjait különösen a francia és angol irodalmi termékektől igyekszik megóvni. Ezt az álláspontot Bieliczky nem tartotta elfogadhatónak, mert ő egy mindenki számára hozzáférhető városi könyvtár létesítését tűzte ki feladatul, melynek egyedüli célja az általános közművelődés feltételeinek megteremtése volt, függetlenül az egyes nemzeti törekvésektől. Azt a tényt, hogy tevékenysége során elsősorban német nyelvű kiadványokkal gyarapodott a könyvtári állomány, nem vitatjuk, de való igaz az is, hogy az általános művelődést elősegítő kiadványok többsége Kelet-Közép-Európában ebben a korban német nyelven jelent meg, a szerb és a magyar nemzeti jellegű könyvkiadás még gyermekcipőben járt az ellenállás éveiben, de később is, egészen a 19. század utolsó harmadáig, és sem mennyiségben, sem minőségben nem vehette fel a versenyt az általános művelődést elősegítő német nyelvű kiadványokkal. A könyvtáralapító művelődési célokat előnyben részesítő, nemzetmentes orientációjáról tanúskodik az 1875-ben kiadott katalógus is, mely 9499 műről ad számot (20 093 füzetben). A könyveket Bieliczky nyolc csoportba osztotta. A szépirodalmi kiadványok mellett megtalálhatók a történelmi, földrajzi és természettudományos tárgyú könyvek, különböző útleírások és életrajzok, a politika és a mitológia tárgykörét feldolgozó művek, a görög és latin klasszikusok, de a gyakorlati életben segítséget nyújtó kiadványok is, melyek az oktatással és a neveléssel, a mezőgazdasággal, a kertészettel stb. foglalkozók érdeklődési körét voltak hivatva kielégíteni. A felsoroltakon kívül enciklopédiákkal, orvostudományi és nyelvészeti szakkönyvekkel is gyarapították a könyvtári állományt.[28]

Nincsenek konkrét adatok arra vonatkozóan, hogy a város polgársága függetlenül a nemzeti hovatartozástól, milyen mértékben beszélte egymás nyelvét, de feltételezzük, hogy a tehetősebbek és iskolát végzettek az anyanyelv mellett, lett légyen az magyar, szerb vagy német, jártasak voltak egymás nyelvének ismeretében. Ennek a feltételezésnek igazolásául emlékeztetni szeret-

nénk egy 1841-ből származó beadványra. Öt szerb és magyar aláírója kifogásolta a Városi Tanács intézkedését, melynek értelmében, szerintük indokolatlanul, megtagadták egy német színtársulattól a játszási engedélyt, holott a város előkelő és művelt polgárai a német nyelvet is beszélik.[29] Nincs okunk kételkedni abban, hogy a művelt réteghez való tartozás a továbbiakban is feltételezte a német nyelv ismeretét, hiszen a 19. század utolsó harmadában megjelenő helybeli magyar és szerb sajtó munkatársai pl. gyakran közöltek fordításokat a tárcarovatban, nemcsak német, de francia és angol nyelvről is. Amikor tehát Bieliczky munkásságát kívánjuk értékelni, nem tehetjük azt pusztán abból a szempontból, hogy szándéka milyen mértékben tudott a szerb vagy magyar nemzeti érdekek érvényesítésével szolgálatába állni. Általános közművelődési alap megteremtésén fáradozott, egy olyan korban, amikor a nemzeti művelődést részesítették előnyben. Korában és később is sokan elmarasztalták emiatt, holott az általa megalapozott könyvtár nem zárta ki a nemzeti aspektus figyelembevételét, illetve előnyben részesítését a későbbiek során, amikor a szerb vagy a magyar könyvkiadás kiterebélyesedett. Nem rajta múlott csupán, hogy ezt az igényt nem tudta maradéktalanul kielégíteni.

Bieliczky elfoglaltságára és egészségi okokra hivatkozva 1874 folyamán lemondott könyvtárosi megbízatásáról. Július 1-jétől fizetett könyvtáros végezte mindennap du. 14-től 16 óráig a könyvkölcsönzés munkáját évi 200 forintért. Az összeget a magisztrátusi költségvetéséből biztosították. Körülbelül ettől az időponttól számítottan indult meg az a folyamat, melynek eredményeképpen a kifejezetten humanisztikus és apolitikus célok a politikai-nemzeti irányvonalra váltottak, s az állam által szorgalmazott kultúrmissziós feladat betöltésének fegyverévé váltak. Az Egyesület (Udruženje grada Sombora za održavanje biblioteke) 1882. április 30-án megtartott közgyűlésen (Generalna skupština) Gertinger Adolf elnök számolt be a Bieliczky Károly halála óta eltelt időszakban végzett tevékenységről. Röviden ismertette a könyvtár történetét, felsorolta Bieliczky érdemeit, de elmarasztalta őt a könyvállomány gyarapításának kérdésében. Kifogásolta a mennyiségi gyarapodást a minőség ellenére és természetesen azt a vitathatatlan tényt, hogy a vásárolt könyvek 85%-a német nyelvű volt. Ismertetőjének lényege tulajdonképpen az volt, hogy az elkövetkezőkben a magyar könyvek vásárlására kell helyezni a hangsúlyt. Gertinger kritikai észrevételeit csak részben fogadhatjuk el, ha tudjuk, hogy egyike volt a könyvtári Egyesület alapító tagjainak, tehát volt lehetősége arra, hogy már a kezdetektől beleszóljon a könyvállomány gyarapításának kérdésébe. Még akkor is, ha helyénvalónak tartjuk észrevételét, miszerint kevés magyar könyve (11,3%) volt a könyvtárnak, nem hallgathatjuk el azt, hogy ugyanakkor elmulasztotta megjegyezni: a szerb könyvek mindössze 1,5%-át teszik ki az állománynak, holott a város lakosságának több mint 50%-a szerb, a bunyevácokról/horvátokról nem is beszélve.[30]

A közgyűlésen többek között döntés született az Egyesület reorganizálásáról, új alapszabály kidolgozásáról és egy gyakorlati jellegű katalógus összeállításáról. Az új alapszabályt a magyar kir. külügyminisztérium 44 955/1882

szám alatt hagyta jóvá, melyet az Egyesület ülésén (skupština Udruženja za održavanje biblioteke) 1882. július 2-án léptettek életbe.

Az Egyesület nevét Zombor Szabad kir. város könyvtári Egyesületére változtatták. A célok és feladatok megfogalmazásában történtek lényeges változtatások elsősorban, valamint a vezetőségi tagok szervezeti struktúrájában. A régi alapszabály értelmében az Egyesületnek könyvvásárláskor az évi jövedelem összegétől függően figyelembe kellett vennie a Zomborban élő nemzetiségek igényeit és azok egyenlő arányú kielégítésére kellett törekedni. Az új alapszabály 2. §-a értelmében viszont az Egyesület célja „se sastoji u nabavci i širenju savremenih dela lepe književnosti i naučnih dela, da pomoću njih, s jedne strane, uzdigne opšte duhovno obrazovanje, s druge strane, da potpomaže domaću, u prvom redu madjarsku književnost".

A könyvtár anyagi kiadásait elsősorban a tagsági díjból fedezték. Mindössze 1911-ben részesítette az állam 1000 korona segélyben ezt az intézményt. A vásárláson kívül adományokkal is gyarapodott a könyvállomány. Radics György hagyatéka 1882-ben került a könyvtárba, az adományozók között találjuk Vértesi Károlyt, Mártonffy Károlyt, Baloghy Ernőt, Patai Sándort, Gertinger Pált és Dalmai Bélát, valamint a Magyar Olvasókört, mely 1883-ban szüntette meg saját könyvtárát.

Beszédesek az 1880 és 1918 közötti statisztikai adatok is. Míg 1882-ig a tagok száma jóval meghaladta a 200-at (200–260), addig 1883-tól kezdve egészen 1915-ig 145 és 177 között alakult a taglétszám, 1905-ben pl. mindössze 119 tagot számlált az Egyesület. A gyarapodásra vonatkozóan vezetett kimutatások csak a magyar és a német nyelvű kiadványokat jegyezték szám szerint, a szerb könyveket a többi kiadványok kategóriájába sorolták, függetlenül attól, hogy városi könyvtárról lévén szó, gondot kellett volna viselni a lakosság 50%-át kitevő szerbek igényeinek kielégítésére is.[31] Annak idején felrótták Bieliczkynek, hogy nem fordított kellő figyelmet a magyar könyvek vásárlására. Az 1882 és 1918 közötti időszak legnagyobb hiányosságát viszont abban állapíthatjuk meg, hogy a könyvtárszervezés ügyét a magyar kultúrmissziós feladatok érvényesítésének szellemében végezték egy olyan nemzetiségi közegben, amelynek művelődési elvárásai nem voltak azonosak az állam által meghirdetett és szorgalmazott művelődéspolitika kívánalmaival. A város lakossága 50%-ának igényeiről tudomást nem venni olyan politikai vakságról tett tanúságot, melynek negatív következményei a könyvállomány hiányosságában éppen úgy megnyilvánultak, mint a meghirdetett általános művelődés lehetőségének a megkérdőjelezésében, s közvetve tovább mélyítették a nemzetiségi ellentéteket is.

Visszatekintve az 1857 és 1918 közötti időszakra, a városi könyvtár művelődéstörténeti szerepét a következőkben állapíthatjuk meg. Bieliczky Károly politikamentes magatartásának köszönhető, hogy egyáltalán létrejött egy, az általános művelődés iránti igény kielégítését megalapozó könyvtár, mely lényegében nem a bécsi egyesület germanizációs politikájának szolgálatában állott, jóllehet a könyvek jelentős hányada német nyelvű volt. Mint ilyen, az iskolázott polgárság továbbművelődését tette lehetővé, viszont a szélesebb

néprétegek közművelődési igényeit egy ilyen jellegű könyvtár nem biztosíthatta. Tehát lényegében egy osztályjellegű réteg érdekeltségének volt alárendelve, függetlenül a nemzeti hovatartozástól. Amíg ez az irányvonal volt a mérvadó, a taglétszám évenként jóval a 200 felül alakult. Abban a pillanatban, amikor a könyvtárállomány gyarapítását a századvégen egy elhatalmasodó magyar asszimilációs törekvések szellemében igyekeztek kisajátítani, a magyar nemzeti érdek előtérbe helyezésének következménye az lett, hogy csökkent a taglétszám, s ezzel párhuzamosan a könyvek vásárlására fordítandó jövedelem is. Az elpolitizált művelődési törekvések nemhogy megnövelték volna az érdeklődést, de csökkentették azt, leszűkítették a városi könyvtár olvasóinak számát. Hogy milyen visszás helyzet állt elő a kormány által meghirdetett művelődési politika irányelveinek követése folytán, bizonyítja az Egyesület elnökének, Falcione Nándornak közgyűlési felszólalása is. A szerb értelmiségi körök oly módon bojkottálták a könyvtárat, hogy nem a magyar nyelvű könyveket, hanem a német nyelvű kiadványokat kölcsönözték ki, ezért fokozottabb gondot kellett fordítani ezek vásárlására. Az eszébe sem jutott a könyvtár vezetésével megbízottaknak, hogy a könyvtárállományt szerb könyvek vásárlásával gazdagítsák, és ily módon hidalják át az olvasóközönség általános megelégedésére, a felmerült problémát.[32] A városi könyvtár körüli bonyodalmak is azt bizonyították, hogy egy olyan nemzetiségi közegben, mint Zombor, nem lehetett káros következmény nélkül asszimilációs művelődéspolitikát folytatni. Csupán meddő fikció maradt az az elképzelés, mely a 30 milliós „egységes magyar politikai nemzet" megteremtését szorgalmazta, anélkül, hogy számolt volna a reális helyzettel.

A Magyar és a Szerb Olvasókört, valamint a könyvtárat Zomborban a kiegyezés előtt alakították meg. Ezek alkották a Szerb Tanítóképzővel, valamint az alsófokú német, szerb és magyar oktatási tanintézetekkel együtt azokat az intézményeket, amelyekben a város művelődési élete meghatározott keretek között kibontakozhatott. Az 1867-ben létrejött kiegyezés a város művelődési életének arculatát sok tekintetben megváltoztatta. „A dualizmus mint a polgári átalakulás különböző erejű és irányú komponenseinek eredője a Monarchia burzsoá rendjének egész államhatalmi-politikai rendszere volt, amely magában foglalta az osztályuralom és a nemzeti hegemónia formáit, azaz az osztály- és nemzeti elnyomás hierarchiáját. E hatalmi rendszer, mint minden felépítmény, a társadalmi-gazdasági alapjain épült fel. A dualizmus gazdasági alapja bonyolult volt. A kapitalizmus ugyan a Monarchia egységes belső piacán a tőke és az áru szabad mozgását biztosító egységes gazdasági intézményekre és eszközökre támaszkodva fejlődött ki, de az egyre jobban hódító alapvető tőkésviszony mellett a gazdaságban tovább éltek a feudalizmus maradványai, s az egyes tartományok, nemzetek között történetileg kialakult egyenlőtlenségen alapuló gazdasági kapcsolatok, függőségi viszonyok. A Monarchia egységes belső piacán létrejött kapitalista munkamegosztás ezekre a termelés jellegében s a fejlődés színvonalában megörökítődött – különbségekre épült rá. Ugyanakkor az egységes monarchiai piacra – néhol csak részlegesen, vagy csak potenciálisan – nemzeti piacok is kiformálódtak."[33]

(Folytatjuk)

JEGYZETEK

[1] Magyarország története 1848–1890. Főszerkesztő Kovács Endre, szerkesztő Katus László, 2. kötet, 775. o.
[2] Ua., 781. o.
[3] Ua., 777. o.
[4] Ua., 777. o.
[5] Ua., 834. o.
[6] Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. Összegyűjt. és jegyz. ell. Kemény G. Gábor. I., 1867–1892, Bp., 1952, 5. o.
[7] A már idézett Magyarország története 1848–1890, 807. o.
[8] Idézi ua. a 807. oldalon (kiemelés K. K.)
[9] Ua., 808. o.
[10] Ua., 809. o.
[11] Ua., 809. o.
[12] Ua. idézi a 810–811. oldalon
[13] Ua. idézi a 812. oldalon
[14] Ua., 813. o.
[15] Az 1868. évi nemzetiségi törvény 17. § (kiemelés K. K.)
[16] A már idézett Magyarország története 1848–1890. 813–814. o.
[17] Káich Katalin: Egy fejezet a magyar–szerbhorvát irodalmi és kulturális kapcsolatok történetéből. Zombor 1875–1918. Ravangrad, Zombor, 1975, 4. o.
[18] Horváth Zoltán: Magyar századforduló. (A második reformnemzedék története, 1896–1914). Gondolat Kiadó, Bp., 1961, 27. o.
[19] Magyarország története, 1378. o.
[20] Idézi a beadványt Radivoj Plavšić: Monografija Čitaonice, Laza Kostić u Somboru. 1845–1960. Izd. Čitaonica „Laza Kostić" u Somboru. 1961, 104. o.
[21] Radivoj Plavšić idézett monográfiája, 106. o.
[22] Ua., 110. o. „nanesen (je) ozbiljan udarac decenijama razvijanom i održavanom snobizmu i porodično-rodbinskom monopolizmu somborske 'aristokracije' u društvenom i političkom životu".
[23] Ua. idézi a 125. oldalon: „No, da ne bi ko pomislio da se u Somborskoj čitaonici zbog politike dogadjaju užasne stvari, to ću samo mimogred da spomenem, da su članovi somborske čitaoničke većine, u koliko privatno politiziraju (a nikako ne u čitaonici), kod prošlih izbora za državni sabor glasali za kandidata vladine stranke . . . u ostalom, u Somboru ima i državnih vlasti, koje mislim, da su uverene, da se je čitaonica pretvorila u političko društvo, učinile bi tome smesta kraj." Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy az Olvasókörben kialakuló erőviszonyoknak megfelelően, Paja Drakulić hol tagja volt, hol pedig látványosan lemondott a tagságról.
[24] Ua. idézi a 136. oldalon
[25] Ua., 137–140. o. Káich Katalin: Szabad líceumok Bácskában és Bánátban. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1979, 68. o.
[26] Radivoj Plavšić idézett monográfija, 86–89. és 93–100. o.
[27] Káich Katalin: már a 17. alatt idézett munkája, 12., 15. és 38. o.
[28] Radivoj Plavšić: Stogodišnji razvoj i rad gradske biblioteke u Somboru 1859–1959. Izdanje Gradske biblioteke u Somboru, 1959, 33–34. o.
[29] Történelmi Levéltár, Zombor, Fond Magistrata Acta Politica 412/1841.
[30] Radivoj Plavšić 28. alatt idézett műve, 40–42. o.
[31] Ua., 44. és 45. o. 1882 és 1916 között 11 534 füzettel, vagyis 67%-kal gyarapodtak a könyvek: 6640 magyar, 2464 német és 2430 más nyelvű füzet került az állományba. 1916-ban a könyvek százalékos megoszlása: 64% német, 26,7% magyar és 9,03% szerb, latin, francia stb. Az 1882. évi kimutatáshoz viszonyítva annyi történt csupán, hogy kevesebb lett a német és több a magyar nyelvű könyv.
[32] Ua., 45–46. o.
[33] Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok, Gondolat, Budapest, 1975, 225–226. o.